

Deset statečných: Ukrajinská Helsinská skupina

Lidskoprávní hnutí v sedmdesátých letech a jeho následovníci

RADOMYR MOKRYK

Podpis Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě 1. srpna 1975 v Helsinkách měl, kromě mnoha politických důsledků, pro mezinárodní spolupráci ještě jeden, možná pro sovětské vedení neočekávaný dopad. Disidentskému hnutí v sovětské „sféře vlivu“ poskytl společného jmenovatele: lidská práva. Československý dissent se rodil často v prostředí alternativní kultury a undergroundu, polské opoziční hnutí nabíralo na obrátkách v loděnicích a v továrnách, ukrajinské pak vycházelo z prostředí literárních večerů a Svazu spisovatelů. V sedmdesátých letech propojení těchto hnutí napomohl „étos doby“ – obrana lidských práv. V tomto „společenství“ zůstávalo ale ukrajinské lidskoprávní hnutí v boji proti sovětskému impériu jakousi specifickou kombinací kterým byla právě obrana práv člověka, ale i celého národa.

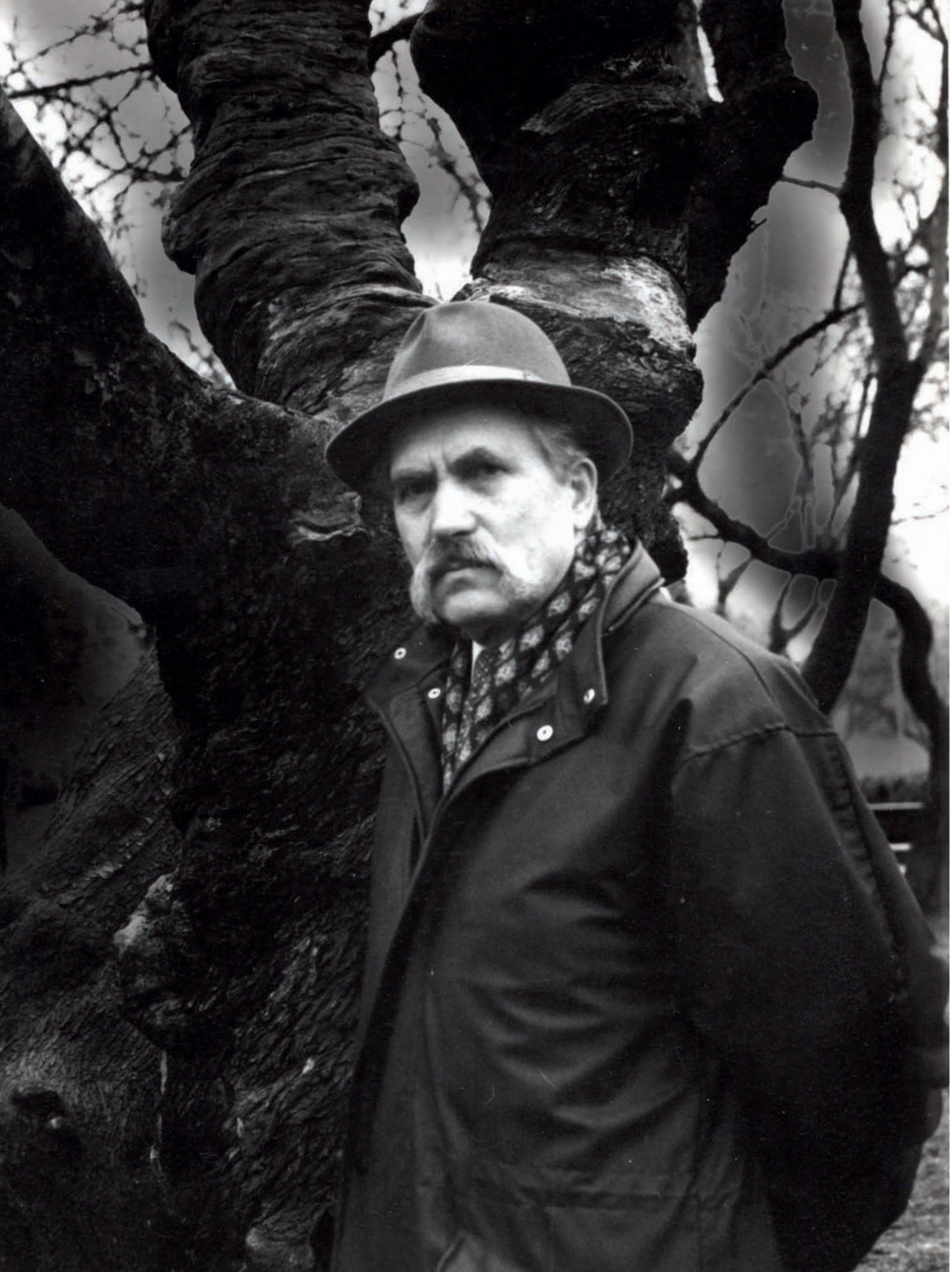
 Na začátku listopadu 1976 zaklepali na dveře bytu Levka Lukjanenka (1928–2018) v Černihivu na severní Ukrajině dva muži. Lukjanenko pocházel z tohoto kraje a měl zde příkazáný pobyt. Právě si totiž odpykal patnáct let v pracovním lágru a podle sovětských zákonů nesměl opustit město. Proto

zájemci o setkání s tímto právníkem, který absolvoval moskevskou Univerzitu M. V. Lomonosova, museli jet za ním až na sever Ukrajiny. Tento osmačtyřicetiletý muž měl renomé neústupného kritika sovětské moci. Ačkoli byl jeho rozsudek velmi tvrdý, v jistém smyslu měl nakonec i štěstí. Už totiž v roce 1959, na vrcholu

tzv. Chruščovova tání, stál u zrodu jedné z prvních politických iniciativ v poválečné Ukrajině. Zasadil se o založení tzv. Ukrajinského dělnicko-rolnického spolku, který ale reálně vlastně ani neexistoval, neboť proběhlo jen několik schůzek a zatím se teprve debatovalo o programu možné politické organizace. Do týmu pěti lidí se totiž záhy infiltroval agent KGB, který všechny udal. Lukjanenko coby hybatel a zakladatel spolku byl v rychlém a neveřejném procesu na jaře 1961 odsouzen k trestu smrti. Poté strávil sedmdesát dva dní v „cele smrti“ ve lvovském vězení v Lonckého ulici, načež mu byl trest zmírněn na patnáct let lágru. Na svobodu se vrátil až v roce 1976 s příkazem pobytu právě v Černihivu.

Oněmi dvěma muži na prahu jeho bytu v listopadu 1976 byli Mykola Rudenko (1920–2004) a Oles Berdnyk (1926–2003), spisovatelé s úspěšnými literárními kariérami. Berdnyk psal sci-fi romány a povídky, vyznával hnutí hippies a nekriticky adoroval přírodu. Rudenko byl člověkem nonkonformních názorů. To on inicioval návštěvu u Lukjanenka a zároveň

 Levko Lukjanenko (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

Mykola Rudenko (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

patřil mezi klíčové postavy nově se rodícího příběhu lidskoprávního hnutí. Bylo mu padesát šest let a pocházel z Doněcké oblasti na východě Ukrajiny. V mládí byl „oddaným stalinistou“, v devatenácti letech byl odveden na frontu. Z války si přinesl několik zranění a nemocná záda, ale stejně tak i přesvědčení o správnosti socialistického uspořádání. Vytrvalou prací si vybudoval kariéru stranického spisovatele v žánru socialistického realismu, kterému upřímně věřil. Rudenkovo „prozření“ přicházelo postupně. Otrásla jím antisemitská kampaň, která se po válce pod zástěrkou „boje proti kosmopolitům“ prohnala celým Sovětským svazem. Dalšími milníky pro něj byl vpád sovětských jednotek do Budapešti v roce 1956 a později i okupace Československa. Rok 1968 prožíval zvlášť bolestně: jako válečný veterán nemohl uvěřit tomu, že sovětská moc mohla takhle bezdůvodně

a zcela neoprávněně využít vojenské síly. Následovaly roky uvažování a kritické reflexe sovětské reality. Kdysi oddaný stranický spisovatel teď stál na prahu příbytku politického vězně a otevřeného nepřítele sovětského zřízení, ukrajinského nacionalisty Lukjanenka. A žádal ho o radu a spolupráci.

Podpis Helsinských dohod přijímali ukrajinští disidenti zpočátku s nedůvěrou. Někteří jej pokládali dokonce za zradu, za „vyjednávání se zločincem“. Postupem času však pochopili, že jim dohody poskytují nový nástroj, jak vyvíjet tlak na komunistické vedení. V celém Sovětském svazu bylo založeno pět Helsinských skupin: moskevská, ukrajinská, litevská, gruzínská a arménská. Sehnat lidi pro tak riskantní podnik nebylo snadné. Na Ukrajině již v roce 1972 proběhla velká vlna zatýkání a skoro všechny klíčové postavy dissentu se ocitly v lágrech. Nejčastěji za šíření sami-

zdatu, které se podle paragrafu 62 trestního zákoníku Ukrajinské sovětské socialistické republiky (USSR) oficiálně nazývalo antisovětská agitace a propaganda. Standardní trest činil sedm let v lágru a pět let ve vyhnanství.

Když se v sovětském bloku začal projevovat „helsinský efekt“, mnoho dalších zájemců o založení skupiny nebylo. Bylo třeba sehnat nové lidi nebo najít někoho, kdo se už stihl z vězení vrátit. Za tímto účelem se Rudenko spolu s Berdnykem rozjeli za Lukjanenkem do Černihivu.

Rudenkova nabídka byla celkem jasná. Rozhodl se založit Ukrajinskou Helsinskou skupinu (UHS), legální a otevřenou organizaci, která měla mapovat porušování lidských práv na sovětské Ukrajině, hájit je a informovat o tom veřejnost a zahraniční novináře. Lukjanenko si vzal půl hodiny na rozmyšlenou. Procházeli se přitom po Rokossovského ulici, která dnes nese Lukjanenkovo jméno. Po třiceti minutách zkušený politický vězeň souhlasil. Nikdo z nich si nedělal žádné iluze. Založení lidskoprávní organizace bylo cestou do vězení, a tak s tím také počítali.

„KOZÁČKÁ MATKA“ A DESET STATEČNÝCH

Ustavení UHS bylo oficiálně oznámeno 9. listopadu 1976. Jelikož byl kladen důraz na publicitu a otevřenost, byla zveřejněna také jména, adresy a kontakty spoluzakladatelů. Jedna z klíčových postav sovětského dissentu, Ruska Ljudmila Aleksejevová (1927–2018), později vzpomínala, že byla naprosto zděšená představou, že si Ukrajinci troufají založit vlastní skupinu: „Z celého Sovětského svazu právě na Ukrajině padaly nejpřísnější tresty. Žádali jsme západní novináře,

1 RUDENKO, Mykola: *Najbilše dyvo – žyttia*. Klio, Kyjev 2013, s. 289.

aby psali nejvíce o ukrajinské skupině, o každém jejím účastníkovi. Protože to byli kamikadze.“²

Těchto „sebevrahů“ se na podzim roku 1976 našlo na Ukrajině celkem deset. Kromě již zmíněné trojice mezi nimi vyčnívala také postava Oksany Meško (1905–1991), ženy, která v opozici vůči sovětskému režimu strávila celý svůj život. V době založení UHS jí bylo již sedmdesát jedna let a měla za sebou bohatou životní dráhu. Její otec byl popraven bolševiky už v roce 1920. O několik let později jí zastřelili i bratra. Samotná Meško byla poprvé odsouzena v roce 1947 za údajnou přípravu atentátu na tehdejšího prvního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Ukrajiny (ÚV KSU) Nikitu Chruščova. Meško společně se sestrou, která skutečně měla jisté kontakty mezi ukrajinskými nacionalisty, byly odsouzeny k deseti letům v pracovním lágru. Z vězení se vrátila v roce 1956, kdy byla také rehabilitována. „Pozvali mě na pódium, potřásl mi rukou a dal k tomu nějaký papír. To bylo celé“.³ Začátkem sedmdesátých let následovala další její zatčení a nově i psychiatrická vyšetření. Tehdy byl v rámci operace „Blok“⁴ zatčen a odsouzen také její syn Oles Serhijenko. Od tohoto okamžiku nabylo boj proti systému pro Oksanu Meško výrazně osobního rázu. Naposledy byla odsouzena a poslána do lágru a vyhnanství v roce 1980, kdy jí bylo již sedmdesát pět let. Za svoji neústupnost a kozácký šlechtický původ byla v kruzích disentu s úctou přezdívána „kozáckou matkou“. A právě Meško byla

Oksana Meško se synem Olesem Serhijenkem (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

první, za kým se stavil Rudenko se svojí myšlenkou založit Helsinskou skupinu.

Mezi desítkou spoluzakladatelů UHS byl ale jeden ještě „zkušenější“ vězeň, pedagog z obce Družkivka v Doněcké oblasti Oleksa Tychyj (1927–1984). Ten vystudoval filozofii na Moskevské univerzitě a poprvé byl odsouzen v roce 1947 (shodou okolností ve stejném roce jako Oksana Meško). Tehdy se problémem stala Tychého kritika stranického kandidáta ve volbách. Po odvolání mu byl trest změněn na podmíněný. Podruhé, nyní již opravdu na sedm let v lágru, byl Tychyj odsouzen v roce 1957 za to, že poslal stranickému vedení protestní dopis ohledně sovětského vpádu do Maďarska. Po

návratu z vězení napsal řadu článků o sovětské politice rusifikace, které posílal do místních novin a které se následně šířily v samizdatu. Stejně jako pro celou řadu dalších ukrajinských disidentů – a především těch z Doněcké a Luhanské oblasti – byla otázka intenzivní jazykové rusifikace regionu stěžejním předmětem jejich zájmu.

V jistém smyslu se stal Tychyj členem UHS náhodou. Když byl hotový text prvního prohlášení, Rudenko jel opět do Černihivu, aby ho ukázal Lukjanenkovi. Jeho byt byl odposloucháván a střežen, diskuze se tak vedla s dodržением maximálních bezpečnostních opatření. „*Levko si přečetl text a nějak tak za pomoci gest, útržků vět a zápisů, které jsme četli*

2 1976 – utvorennia Ukrajinckoji helsinskoji hrupy. *Ukrajinskijj Instytut Nacionalnoji Pamjati* – viz uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lystopad/9/1976-utvorennia-ukrayinskoyi-gelsinskoji-grupy (citováno k 15. 11. 2025). Všechny překlady v textu jsou autora.

3 MEŠKO, Oksana: *Ne vidstupliusia*. Charkivska pravozachysna hrupa, Charkiv 2005, s. 61.

4 Operace „Blok“, v historiografii označovaná jako „Velký pogrom“ kvůli množství zatčených nebo lidově „Zatčená koleda“, protože zatýkání začalo v prvním týdnu roku 1972, tedy před pravoslavnými Vánoci, kdy lidé chodili koledovat, byl krycí název rozsáhlé operace KGB, která měla za cíl eliminovat ukrajinský disent. Toto hromadné zatýkání probíhalo v letech 1972 a 1973. Na základě již zmíněného paragrafu 62 trestního zákoníku USSR o „antisovětské agitaci a propagandě“ bylo k různým trestům odsouzeno víc než sto disidentů.

Oleksa Tychyj a Myroslav Marynovič (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

a rovnou likvidovali, jsme ten text probírali“, vzpomínal později Rudenko. „Najednou do bytu vstoupil muž s ostře řezanými rysy, úzkými rameny a vzpřímenou postavou. Bratrsky se s Levkem objali. [...] šokovalo mě, že [ten] bez jakékoli obezřetnosti dal nově přichozímu rovnou text Memoranda č. 1, což doprovodil slovy „Ať si to Oleksa přečte. Jeho názor je důležitý“.⁵ Tychyj a Lukjanenko byli spoluvězni ještě z šedesátých let. A rovněž později spolu strávili v lágru hodně času, právě kvůli svým lidskoprávním aktivitám.

Většina z deseti spoluzakladatelů UHS již měla nějaké zkušenosti se sovětským represivním systémem. Byli mezi nimi ale i dva mladíci – Myroslav Marynovič (nar. 1949)⁶ ze západu Ukrajiny a Mykola Matusyevič (nar. 1947) z Kyjeva, kterým tehdy nebylo ještě ani třicet let a v tomto prostředí tak působili poněkud nepatříčně. K lidskoprávnímu hnutí se rozhodli přidat z vlastního idealismu, což u starších „kolegů“ vzbuzovalo

jisté podezření, zda se nejedná o podstrčené agenty KGB. Taková byla tehdy obvyklá praxe.

Důležitým pojítkem mezi Ukrajinskou a Moskevskou Helsinskou skupinou byl generál Petro Hryhorenko (1907–1987), který se současně stal spoluzakladatelem obou skupin. Hryhorenko pocházel ze Záporožské oblasti na jihu Ukrajiny, měl za sebou úspěšnou vojenskou kariéru a stejně jako Mykola Rudenko bolestivý přechod z oddaného stranického aktivisty v obhájce lidských práv a vášnivého kritika sovětské národnosti politiky. Mimo jiné se také dlouhodobě věnoval obraně práv krymských Tatarů.

Do skupiny se na podzim 1976 přidala ještě dvojice Nina Strokata (1926–1998) a Ivan Kandyba (1930–2002). Kandyba byl Lukjanenkovým kamarádem ještě z dob jeho odsouzení na začátku šedesátých let. Strokata pocházela z Oděsy a do disentu se dostala přes svého manžela Svjatoslava Karavanského, který si v sovětských lágrech odpykal třicet

let. Na Ukrajině se tak našlo jen deset lidí, kteří byli ochotni se pustit do dobrodružství, na jehož konci je zjevně čekalo vězení.

CESTA „ŠEDESÁTNÍKŮ“ K LIDSKÝM PRÁVŮM

Z dnešního pohledu je zřejmé, že Ukrajinská Helsinská skupina byla logickým pokračováním vývoje disidentského hnutí. V poválečné Ukrajině opozice procházela různými proměnami: od kulturně-etických protestů generace „šedesátníků“⁷ přes postupné formování disentu až k politické opozici. Otevření archivů KGB na Ukrajině dnes umožňuje chápat také logiku jednání orgánů Státní bezpečnosti a jejich vnímání ukrajinského disentu. Zprávy, které KGB odesílala na ÚV KS Ukrajiny ještě v šedesátých letech, poskytují možnost poznat názory, které státní moc zastávala ohledně ukrajinské národní otázky. Z obsáhlého dokumentu nazvaného *Zpráva o projevech ukrajinského nacionalismu v republice* lze vyčíst postoj KGB k této otázce. Tamní analytici definovali několik období „projevů nacionalismu“ na Ukrajině.

První etapa se týkala let 1944–1946, kdy na území západních oblastí Ukrajiny působilo početné podzemní hnutí Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN). Jeho lídři „společně s fašisty utekli do západní Evropy“,⁸ kde obnovili činnost nacionalistických center a s jejich pomocí se snažili nepřipustit obnovení sovětské moci v regionu. Pro toto období byla charakteristická přímá konfrontace, sabotáže a atentáty. Druhá etapa trvala až do začátku padesátých let a šlo o dobu,

5 RUDENKO, Mykola: *Najbilše dyvo – žyttia*, s. 569.

6 Marynovič je dodnes aktivní publicista a intelektuál působící na Ukrajinské katolické univerzitě ve Lvově. V roce 2022 v Praze obdržel Cenu Paměti národa.

7 MOKRYK, Radomyr: *Zrození disentu. Šedesátníci a tání na Ukrajině (1956–1965)*. Academia, Praha 2024.

8 *Rezortní státní archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny v Kyjevě* (Haluzevyj deržavnyj archiv Služby bezpeky Ukrajiny, HDA SBU), F. 16, Sp. 3, doc 7, Dokladnaja zapiska o proavleniji ukrainskogo nacionalizmu v respublike, 12. 8. 1966, s. 177.

kdy větší část podzemí již byla zlikvidována a jeho zbytky se pustily do organizačně-propagandistické práce, jakési přípravné etapy pro aktivní odpor vůči sovětské moci. V průběhu padesátých let následovala další etapa, kdy se navrátilci z Gulagu snažili obnovit aktivní činnost, a to včetně atentátů a sabotáží. Na začátku šedesátých let KGB postřehla výraznou změnu: *„Dominují nikoliv přímé konflikty, ale je vedena politika neshody s národnostní politikou [komunistické] strany. Pokud se otázka změny politického režimu objevuje, tak je formulována pouze jako pocit nejistoty, zda za dnešních okolností lze překonat chyby v národnostní politice. Od začátku politiky destalinizace se začaly častěji vyskytovat případy, kdy lidé z řad inteligence a mládeže začali veřejně kritizovat národnostní politiku strany – především ohledně jazyka a kultury. Jsou totiž přesvědčeni [o tom], že strana ustoupila od Leninových principů a provádí rusifikaci“*.⁹

Z dokumentů KGB lze vyčíst tehdejší chápání ukrajinského disentu. Zprvč jakýkoliv projev národní identity byl vnímán jako nacionalismus a jakýkoliv Ukrajinec, který jistým způsobem zdůrazňoval svoji identitu, byl „nacionalista“, pokud ne rovnou „banderovec“. Což pochopitelně nebyla pravda. Disent v sobě propojoval řadu zcela odlišných proudů a lidí, často levicově smýšlejících nebo idealistů, kteří věřili v sovětský systém a upřímně ho chtěli napravit. Nechyběli v něm ani pravicově orientovaní aktivisté, ale ti zcela jistě netvořili jeho většinu a neudávali celému hnutí „nacionalistický“ tón. Druhým nezbytným rysem, který KGB spojovala s opozicí, bylo její „napojení“ na Západ. Ať už se jednalo o jakékoliv období, v dokumentech se neustále vyskytovaly zmínky

o německých fašistech, Wall Street, amerických špionech nebo Vatikánu. Z dostupných archivních pramenů lze soudit, že orgány Státní bezpečnosti, stejně jako stranické vedení upřímně nemohli uvěřit tomu, že opoziční hnutí na Ukrajině se formuje živelně, na základě kritického vnímání sovětské reality a občanské odvahy jednotlivých lidí, kteří se zapojovali do protirežimního hnutí. Ale právě taková byla skutečnost. Většina disidentů byla v mládí buď skutečně oddanými stranickými aktivisty, nebo alespoň celkem loajálními sovětskými občany. Postupně procházeli často bolestivou deziluzí: ať už se jednalo o globální události typu Chruščovova projevu na XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu (KSSS) v roce 1956 či okupace Československa v roce 1968, nebo jen o reflexi každodenní reality života na sovětské Ukrajině včetně diskriminace v jazykové otázce – obvykle se jednalo o dlouhou cestu plnou pochybností, spoléhání se na vlastní argumenty a hledání dalších zdrojů informací. A jen zlomek těchto vlivů u některých disidentů pocházel od (často mytických) nacionalistických center v zahraničí.

Další kapitola ukrajinského disidentského hnutí (i když možná zprvu nevědomě) se začala psát po XX. sjezdu KSSS, kdy mladí lidé, kteří později vešli ve známost jako generace „šedesátníků“, začali prosazovat princip svobody umělecké tvorby, bádat o Stalinově teroru, a především se zabírali otázkou jazykové rusifikace.

V prostředí mladých intelektuálů otázka diskriminace, se kterou se reálně potýkali ve všedním životě kvůli tomu, že mluvili ukrajinsky, nabyla prvořadého významu. Aktivity „šedesátníků“ byly stranickým vedením poměrně záhy vnímány jako

Levko Lukjanenko během prvního pobytu v lágru v šedesátých letech (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

hrozba. Šíření samizdatu, kterému se dotýční věnovali zhruba od poloviny šedesátých let, bylo kvalifikováno jako „antisovětská agitace a propaganda“. V roce 1965 přišla první vlna represí a bylo zatčeno celkem třicet dva lidí z prostředí rodícího se disentu, včetně klíčové postavy hnutí „šedesátníků“ Ivana Svitlyčného (1929–1992). Právě tehdy ukrajinský dissent začal nabývat výrazných lidskoprávních rysů. Jednalo se o praktický přístup: mladí lidé se snažili bránit vlastní kamarády před svévolí sovětských soudů. Proto začali psát kolektivní dopisy a nejrůznější stížnosti ohledně porušování práv zatčených a odsouzených. Postupně se právě tento přístup stával nejpopulárnějším způsobem konfrontace se sovětským režimem. V dubnu 1968, i pod vlivem pražského jara, ukrajinští disidenti připravili jeden z hlavních textů lidskoprávního hnutí, které se rodilo za pochodu – tzv. *Kyjevský dopis* neboli *Dopis 139*, který byl osobně adresován Leonidu Iljiči Brežněvovi a téměř celému vrcholu

9 Tamtéž, s. 178.

Olha Hejko a Petro Hryhorenko (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

sovětské vládnoucí pyramid. Text podepsaný řadou „šedesátníků“, včetně Ivana Dziuby (1931–2022), Liny Kostenko (nar. 1930), Sergeje Parajanova (1924–1990), Ally Horské (1929–1970)¹⁰ a více než stovkou dalších kulturních osobností, hovořil o procesních pochybeních (zejména o nezákonné praxi neveřejných soudních procesů) a manipulaci se zákony. Zároveň signatáři zdůraznili, že „na Ukrajině, kde je porušování demokracie doplněno a zhoršeno překrucováním národní otázky, se příznaky stalinismu projevují ještě jasněji a brutálněji“¹¹ než kdekoli jinde v SSSR.

Rok 1968 byl v mnoha ohledech pro rozvoj disidentského hnutí zlomovým: pražské jaro a později sovětská invaze do Československa jako taková se staly impulsem pro novou etapu opoziční činnosti, ale zároveň i pro likvidaci zbytků „tání“ v SSSR. V sovětském impériu obecně a na Ukrajině zejména vznikaly skupiny obránců lidských práv, které se zaměřovaly na konkrétní případy pronásledování některých disidentů. V dubnu 1969 se jednalo o téměř první pokus o „institucionální“ aktivitu v této oblasti s názvem Iniciativní skupina na ochranu lidských práv v SSSR. Ta měla zřetelnou „ukrajinskou stopu“,

jelikož se k ní připojili mimo jiné Henryk Altunyan,¹² Leonid Pljušč¹³ a Mustafa Džemilev.¹⁴ Takřka vzápětí v roce 1972 následovaly na Ukrajině masivní represe, tzv. operace „Blok“, které v podstatě kopírovaly logiku zatýkání z poloviny šedesátých let, ale v mnohem větším měřítku a s mnohem přísnějšími tresty.

Dalším krokem byla právě ukrajinská Helsinská skupina. Josyf Zisels (nar. 1946), „ukrajinský Žid“, jak sám sebe nazývá, se stal jedním z mnoha, kdo se k ní připojil poté, co byli zatčeni její zakládající členové. Velmi dobře si pamatuje toto své osudové rozhodnutí a také jeho logiku: „Novou podstatou opozičního hnutí se stala lidská práva. Tímto krokem vstoupili ukrajinští disidenti do prostoru mezinárodní ochrany lidských práv. Sovětské úřady se snažily prezentovat ukrajinské disidenty jako katy, vrahy, násilníky a tak dále. A západní společnost je tak často i vnímala. Skutečnost, že se UHS stala součástí světového procesu, byla nesmírně důležitá, znamenala, že i Ukrajinci podřídili své aspirace snahám Evropy a světa, byl to příběh o demokratizaci, o lidských právech – a to bylo velmi důležité. Byl to symbolický, ale důležitý krok. Navíc to bylo otevřené a oficiální, vystoupení z podzemí. Muselo se to udělat dříve či později. V roce 1972 proběhla vlna zatýkání, další pak v letech 1977–1978, a lidé ztichli, viděli, že se nic nemění. Ale důležité bylo, aby i svět viděl, že SSSR lže, že to je zrada, ta samá zrada jako Rusko teď. Obecně je to podobné iluzím,

10 K jejím osudům viz MOKRYK, Radomir: „Největším pobuřováním je být Ukrajinou na Ukrajině“. Příběh umělkyně a disidentky Ally Horské. *Paměť a dějiny*, 2025, č. 3, s. 104–115.

11 Ústřední státní archiv-muzeum literatury a umění Ukrajiny v Kyjevě (Centalnyj deržavnyj archiv-muzej literatury i mystectva Ukrainy v Kyjevi, CDAMLMU), F. 1165, K. 1, S. 124, st. 4, Tekst lysta Brežněvu L. I., Kosyginu O. M., Pidhornomu M. V. v zachyst prav liudyny.

12 Henryk Altunyan (1933–2005) byl ukrajinský disident arménského původu, který působil především v Charkově. Za svoji aktivitu v oblasti lidských práv byl dvakrát odsouzen, dohromady na deset let. Po pádu sovětského režimu byl poslancem ukrajinského parlamentu.

13 Leonid Pljušč (1939–2015) byl ukrajinský lidskoprávní aktivista původem z Oděsy, který si prošel mimo jiné nucenou léčbou v sovětských psychiatrických zařízeních. Jeho paměti *Na karnevalu dějin* vyšly v roce 2018 také v češtině v nakladatelství Triáda.

14 Mustafa Džemilev (nar. 1943) je klíčovou postavou krymskotatarského hnutí a disident, který byl sovětským systémem vězněn celkem šestkrát. Džemilev dodnes zůstává stěžejní postavou mezi krymskými Tatary a aktivním politikem, je poslancem v ukrajinském parlamentu za stranu Evropská solidarita.

kteřé si svět o Rusku občas stále dělá. Protože Rusko a Čína jsou jiné civilizace – kruté a autoritářské. Můžete s nimi obchodovat, nebo neobchodovat – ale jsou to zrůdy. Ve 20. století zabily desítky a stovky milionů lidí. Žádná z nich ničeho nelitovala a nekála se, nedošlo k žádné katarzi. Na rozdíl od Německa nebo Japonska, které prošly porážkou, katarzi, rozpad SSSR nebyl porážkou. Byl to nepřijemný okamžik – „no, tak se to zhroutilo“, Rusko tím stále trpí, ale nebylo to stejné. Helsinský proces byl důležitým symbolickým gestem – snahou distancovat se od této zrůdy.“¹⁵

ÉTOS DOBY: LIDSKÁ PRÁVA

„Do jisté míry to všechno byla politická hra. Jsem si jistý, že i třeba lidé v Chartě 77 si byli dobře vědomi toho, že za podmínek diktatury obrana lidských práv je ta politika,“ vysvětloval o mnoho let později Levko Lukjanenko. „Byl to velký proces. O lidská práva bojovali tehdy i Řekové, měli u sebe taky diktaturu. V Portugalsku i ve Španělsku to bylo stejné. Ve všech těchto zemích probíhal boj o demokracii. Lidská práva se tehdy stala jakýmsi ‚duchem doby‘. Lidskoprávní otázky se diskutovaly na všelijakých fórech a jednáních. Máme Deklaraci lidských práv OSN z roku 1948, která jakoby garantuje jistá práva a svobody. A teď přišly Helsinky 1975. Po těchto dohodách Západ donutil Moskvu publikovat Deklaraci lidských práv. Ta byla v SSSR poprvé zveřejněna právě tehdy, v novinách Izvestija 2. srpna 1975. Náklad Izvestij byl osm nebo devět milionů výtisků. Najednou byla Deklarace všude. Otázka lidských práv byla pozvednuta na světovou úroveň. Lidskoprávní otázka

se stávala ‚módní‘, tak proč bychom i my neměli využít ‚ducha doby‘? A tak jsme sepsali vlastní memorandum. Ale všechny naše dokumenty přímo ‚dýchaly‘ politikou, pro nás to bylo jasné, píšeme o lidských právech, ale máme na mysli národnostní otázku. [...] Takže v letech 1975–1976 to byl zápas za svobodu projevu, abychom se mohli obrátit na milionovou veřejnost ohledně otázek naší nezávistosti.“¹⁶

Lukjanenko nikdy neskrýval, že jeho osobní boj je bojem o národnostní práva. I když jeho zájem o toto téma se může zdát poněkud přehnaným, obecně logiku činnosti UHS vystihl přesně. Důraz na propojení lidskoprávní a národnostní problematiky ostatně kladl i samotný Rudenko, který se stal formální hlavou skupiny a jenž v jednom z prvních prohlášení, zveřejněném 14. listopadu 1976, napsal: „Naše skupina nesleduje žádné politické cíle, náš úkol je výhradně humanitární: napomáhat plnění Helsinských úmluv v rovině lidských práv. Ale nemůžeme zavírat oči nad národnostní otázkou: většina ukrajinských politických vězňů byla odsouzena kvůli vymyšlenému nebo skutečnému nacionalismu. Právě tohoto ukrajinského nacionalismu se nejvíce bojí vláda, která se považuje za sovětskou!“¹⁷

Tento přístup vyústil v různorodost dokumentů a prohlášení, které na začátku své činnosti UHS připravovala. Jejich část se skutečně zabírala případy porušování lidských práv a byla ryze právního charakteru (tak jak tomu bylo v případech i jiných lidskoprávních skupin včetně československého Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných), čímž poskytuje

možnost zmapování toho, jak pestrá byla škála represivních tlaků sovětské moci. Kromě nejprísnejších trestů vězení v lágrech nebo nucení k léčbě v psychiatrických léčebnách se smyšlenou diagnózou totiž sovětská vláda disponovala i mnoha „mírnějšími nástroji“, jak znepříjemnit život člověku, kterého považovala za „nepřítele“. UHS se obracela na orgány státní moci i západní veřejnost v případech Nadiji Svitlyčné (1936–2006), které bylo odmítnuto právo vrátit se do Kyjeva a řádně se registrovat ve vlastním bytě poté, co si odpykala čtyřletý trest odnětí svobody v pracovním lágru.¹⁸ Stejně jako v případě psychického tlaku agentů KGB na Viru Lisovu (1937–2024), manželku politického vězně Vasyla Lisového (1937–2012).¹⁹ Aktivisté UHS si rovněž všímali svévolí sovětských soudních orgánů a prokuratur a poukazovali na řadu procesních porušení zákona v mnoha případech soudního řízení i vyšetřování. Tyto příběhy byly nejčastěji zasazeny do širšího kontextu pronásledování mnoha Ukrajinců kvůli jejich postojům ohledně národnostní otázky a obecně historických témat. V programovém dokumentu UHS Memorandum č. 1 z listopadu 1977 se ukrajinští lidskoprávní aktivisté pozastavovali nad faktem, že navzdory principu ukotvenému v trestním zákoníku, podle něhož by měl občan odsouzený na Ukrajině zpravidla vykonávat trest na jejím území, skoro všichni političtí vězni z Ukrajiny pobývají v lágrech buď v ruské Mordovii, nebo ve vyhnanství ve vzdálených oblastech Ruska a střední Asie. K memorandu byl přiložen seznam

15 Rozhovor autora s Josysem Ziselsem, Kyjev, 30. 7. 2024. Viz také text Každé impérium se dříve nebo později rozpadne. Rozhovor s bývalým ukrajinským disidentem a politickým vězněm Josysem Ziselsem v tomto čísle *Paměti a dějin*.

16 Rozhovor autora s Levkem Lukjanenkem, Kyjev, 1. 5. 2017.

17 RUDENKO, Mykola: Vidkrytyj lyst u spravi učasty Ukrajiny v Beohradskych naradach i stvorennia ukrajinskoji Hrupy spryjannia. In: ZINKEVYCH, Osyp (ed.): *Ukrajinskij pravozachysnyj ruch*. Smoloskyp, Toronto – Baltimore 1978, s. 17.

18 Memorandum 11, *Urjadam krajin-učasnyj Helsinskoji narady ta mižnarodnym hromadskym orhanizacijam*. In: Tamtéž, s. 123.

19 Memorandum 8, *Pro peresliduvannja V. Lisovoji – družyny politvjaznja*. In: Tamtéž, s. 113.

Mykola Rudenko (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

sedmdesáti devíti ukrajinských politických vězňů, kteří tímto způsobem vykonávali uložené tresty.²⁰ Kromě toho se upozorňovalo na samotný počet Ukrajinců mezi politickými vězni. Podle některých údajů tvořili až 70 % všech politických vězňů v Sovětském svazu.

Současně se ale skupina lidskoprávních aktivistů zaobírala také historickými tématy, útlakem kultury a bojem o ukrajinskou identitu, což pro jiná podobná hnutí nebylo typické. V deklaraci *Historický úděl Ukrajiny* z roku 1977 podepsané jménem UHS Oleksou Tychym a Jurijem Romanjukem si autoři stěžovali na to, že Rusko fakticky „vykrádá“ ukrajinské dějiny, přivlastňuje si odkaz Kyjevské Rusi a že sovětský režim jen pokračuje v politice asimilace Ukrajinců, kterou provádělo ruské carství vedené Romanovci. Podle názoru členů UHS suverenita Ukrajiny v rámci SSSR byla fikcí a svět přijal tato pravidla hry a předstíral, že se

nic neděje. Pro Ukrajince to bylo navýsost iritující a místní disidenti využili možnosti to civilizovanému světu vysvětlit.²¹ Typická v tomto ohledu byla reakce UHS na setkání ministrů států, které podepsaly Helsinské úmluvy, v Bělehradě v roce 1977. Ukrajinci ostře reagovali na to, že jejich delegace ani nebyla pozvána. Navzdory tomu, že jak zdůrazňovali místní disidenti, Ukrajina byla v rámci SSSR plnohodnotným členem OSN a právě „přes ni se valily tanky fašistů“. Důvod byl podle autorů tohoto apelu celkem prostý a spočíval v dlouhodobé politice ruské kulturní kolonizace, která se promítla i do vnímání SSSR na Západě: „Západní diplomaté, pokud ne přímo z kateder, tak v kuloárech mezinárodních setkání, stále nazývají Sovětský svaz starým způsobem – Ruskem. Není to náhodné. Historický fakt, že se ruská říše dávno rozpadla a na jejím místě vznikl dobrovolný svaz suverénních států, nebyl duchovně vstřebán a psychologicky přijat ani na Západě, ani v samotném Svazu. Tradice převládala právo.“²²

Ostatně tato tendence se projevila i v paradoxním vnímání samotné UHS: když bylo v listopadu 1976 vydáno oficiální prohlášení o založení Ukrajinské skupiny, západní novináři o ní referovali jako o odnoži Moskevské skupiny. Tato informace byla sice rychle vyvrácena, ale pro Mykolu Rudenka se stala symbolickou. Později k tomu jen poznamenal, že „Západ byl naprosto nepřipraven vnímat Ukrajinu jako něco samostatného, něco nezávislého na Rusku“.²³

Tato lhostejnost byla pro ukrajinské lidskoprávní aktivisty snad více iritující než samotná fikce ukrajinské suverenity. A v případě

porušování lidských práv očekávali zásah nebo alespoň tlak na sovětské vedení ze strany západních států, které podepsaly Helsinské úmluvy. Když se reakce nedostavila, UHS se nebála na tuto skutečnost upozornit ve velice ostrém tónu: „Kdo tedy jste vy, ostatní účastníci Helsinského fóra, kteří lhostejně hledíte na nelidské masakry hrstky státních lidí, kteří pozvedli hlas proti despotismu byrokratických tyranů chlubicích se svou militantní mocí? Stáváte se komplici mučitelů lidí ze skupin, které vznikly na podporu ducha Helsinek, neboť podpisem výše zmíněných dokumentů jste milionům lidí zaručili naplnění základních lidských práv! Prakticky jste vyprovokovali probuzení právního vědomí mnoha zotročených duší, které věřily ve zrození nového ducha ve světě – ducha lidskosti a práva! Pokud v těchto kritických dnech zůstanete mlčet, pokud necháte obránce lidských práv rozdrtit bezprávím a svévolí, pak budete přibíti na pranýř dějin jako pomocníci despotismu, který už dlouho pošlapává právo, lidskost a lásku. Voláme SOS z hlubin sociálního pekla, z pekla bezpráví, které dějiny dosud nepoznaly.“²⁴ Volání SOS rozhodně nebylo přehnaným gestem. Sovětská moc se rozhodla skupinku ukrajinských lidskoprávních aktivistů krutě potrestat.

SOUDY, POMLUVY A LÁGRY

Až po mnoha letech a otevření sovětských archivů se Mykola Rudenko dozvěděl, že 20. ledna 1977 se uskutecnilo zasedání politbyra ÚV KSSS, na kterém se probírala zpráva hlavy KGB Jurije Andropova a generálního prokurátora SSSR Romana Rudenka „Ohledně nezbytnosti zamezení

20 Memorandum 1, *Vplyv Jevropejskoji narady na riven pravosvidomosti v Ukrajinu*. In: Tamtéž, s. 63–97.

21 TYCHYJ, Oleksa – ROMANJUK, Vasyli: *Istoryčna dolja Ukrajiny*. In: Tamtéž, s. 49–61.

22 Memorandum 2, *Pro učast Ukrajiny v Beohradskych naradach 1977*. In: Tamtéž, s. 99.

23 RUDENKO, Mykola: *Najbilše dyvo – žyttia*, s. 564.

24 Vidkrytyj lyst krajinam, jaki pidpysaly helsinski uhody. In: ZINKEVYCH, Osyp (ed.): *Ukrajinskij pravozachysnyj ruch*, s. 133.

zločinné činnosti Orlova, Ginzburga, Rudenka a Venclova“.²⁵ Na této poradě padlo rozhodnutí odsoudit Rudenka na základě obligátního paragrafu 62 trestního zákoníku, přičemž soud se měl konat nikoli v Kyjevě, ale v Doněcku. Z procesního hlediska se jednalo o hrubé porušení zákona, tento přístup ale umožňoval učinit soud s hlavou UHS méně nápadným. Spoluobviněným v procesu s Rudenkem se stal jeho kolega ze skupiny Oleksa Tychyj, který alespoň pocházel z Doněcké oblasti.

Že se aktivita UHS neobejde bez zásahu KGB se svérázně potvrdilo pouhý jeden den po založení skupiny. Rudenkova chata nedaleko Kyjeva se stala terčem útoku. Skrze okna do ní neznámí lidé hodili cihly a zranili Rudenkovu manželku Rajisu (byla faktickou tajemnicí UHS) a Oksanu Meško, která u ní právě pobývala. V prosinci téhož roku následovaly domovní prohlídky u všech členů skupiny. Na začátku roku 1977 začalo zatýkání. Mykolu Rudenka zadrželi v centru Kyjeva a odvezli ho na letiště, odkud byl letadlem dopraven do Doněcka. Současně byl do největšího města východní Ukrajiny převezen i Oleksa Tychyj. V dubnu byli zatčeni Myroslav Marynovyč a Mykola Matusevyč, jejichž případy se rovněž spojily v jeden, a v prosinci téhož roku došlo také na Levka Lukjanenka. Postupně byli zatčeni a uvězněni všichni zakladatelé UHS.

Myroslav Marynovyč detailně popsal soud, který s ním a s jeho přítelem Mykolou Matusevyčem probíhal v městečku Vasylykiv u Kyjeva (tou dobou byli oba registrováni právě v této obci). Proces se rychle proměnil v předem připravenou frašku a Marynovyč se odmítal účastnit jednotlivých líčení, jelikož celou soudní síň

Mykola Matusevyč a Myroslav Marynovyč (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

den co den zaplňovali lidé z KGB nebo dalších orgánů Státní bezpečnosti. Právo na veřejný proces se tím měnilo ve fikci, jen v posledních dnech byl povolen vstup do síně alespoň matce Marynovyče a jeho sestře Nadije. Obviněnému to poskytlo úlevu, ale strategii nezměnil. Později ve svých vzpomínkách přesně popsal dilemma, které muselo řešit mnoho disidentů: „Co se týče rozsudku, neměl jsem žádné iluze. Jelikož jsem se nekál, tak jsem očekával maximální délku vězení. Strach jsem měl naopak z toho, že bych mohl dostat menší trest než Mykola, jelikož jsme zvolili odlišnou strategii chování. To by pro mě byla katastrofa. Kdybych dostal míň, nikdy by se mi nepodařilo dokázat svoji nevinu, dokázat, že jsem neznadal, že jsem se nedoprošoval milosti, dobrým chováním. Jak je vidět z textu rozsudku, první byl vyhlášen rozsudek nad Mykolou. Jeho aktivitu [...] soud ohodnotil nejvyšší, známkou: sedm let vězení a pět let

ve vyhnanství. Strnul jsem v napjatém očekávání vlastního rozsudku. A když zaznělo to stejné ‚sedm plus pět‘, cítil jsem se naprosto šťasten: chvála Bohu, dostal jsem stejný trest! Ale to štěstí trvalo jen okamžik a radost se hned vypařila, jakmile jsem se podíval na mámu a sestru Nadiju, které rozhodně maximální trest neočekávaly. Obličej matky pohasl a Nadija mi později řekla, že jediná myšlenka, která se jí tehdy honila hlavou, byla ‚Bože, za co až tak vysoký trest?‘“²⁶

Pokud se u soudu ve Vasylykivu rozebíraly primární dokumenty UHS, tak v Družkivce u Doněcka, kde byli souzeni Mykola Rudenko a Oleksa Tychyj na základě téhož paragrafu 62 trestního zákoníku („antisovětská agitace a propaganda“), se prokurátoři pustili také do detailnějšího, místy až kulturologického zkoumání díla Tychého a Rudenka. Podle vyšetřovatelů oba obžalovaní „na základě protisovětského nacionalistického

25 RUDENKO, Mykola: *Najbilše dyvo – žyttia*, s. 580.

26 MARYNOVYČ, Myroslav: *Vsesvit za koljučym drotom: spohady i rozdumy dysydenta*. Vydavnyctvo UKU, Lviv 2022, s. 168.

přesvědčení systematicky po mnoho let vytvářeli, uchovávali a distribuovali protisovětskou hanlivou literaturu a materiály obsahující hanlivé výmysly, které hanobí sovětský stát a společenský řád. Zároveň se zaměřovali na oslabení a podkopání sovětské moci.²⁷ Konkrétnější obvinění proti ukrajinským lidskoprávním aktivistům zněla následovně: „Dne 14. listopadu 1976 Rudenko napsal nepřátelský dokument s názvem Lidem dobré vůle, v němž z protisovětských, nacionalistických pozic zlomyslně pomlouval sovětský státní a společenský řád, KSSS a sovětskou vládu. Zejména v tomto dokumentu, zatímco zakrýval své protisovětské aktivity údajným ‚bojem za lidská práva‘, hanobil národnostní politiku KSSS a sovětské vlády a pomlouvačně tvrdil, že Ukrajina prochází násilnou ‚rusifikací‘.“²⁸ V případě Tychého naprostá většina textů, za které byl souzen, souvisela s „jazykovým problémem“ (Úvahy o rodné Doněcké oblasti, Úvahy o ukrajinském jazyce a kultuře v Doněcké oblasti, My a vy, Jazyk lidu je lid a další). Je pozoruhodné, že Tychyj u nich uznal své autorství (koneckonců některé z nich byly dokonce napsány jako dopisy redaktorům časopisů a novin nebo jako otevřené výzvy), ale v žádném případě je nepovažoval za pomlouvačné. Soud měl jiný názor. V rozsudku nad ním čteme: „V lednu 1972 obžalovaný Tychyj napsal dokument nepřátelský vůči socialistické společnosti s názvem Úvahy o ukrajinském jazyce a kultuře v Doněcké oblasti, v němž vymyslel pomlouvačné ideje, které hanobí sovětský státní a společen-

ský systém, záměrně zkresloval postavení ukrajinské sovětské národní kultury a z nacionalistické pozice tvrdil, že domorodé obyvatelstvo Doněcké oblasti je údajně zbaveno uměleckého života, že život vzdělaného člověka ‚se v ničem neliší od života zvířete‘. Uvádí, že současná situace údajně vede k úpadku kultury a asimilaci původního ukrajinského obyvatelstva. [...] Koncem roku 1972 Tychyj se stejným cílem vypracoval druhý nepřátelský dokument s názvem Úvahy o rodné Doněcké oblasti. V tomto dokumentu [...] tvrdí, že na Ukrajině, zejména v Doněcké oblasti, údajně dochází k násilné masové asimilaci ukrajinského obyvatelstva a dochází k ničení ukrajinského jazyka a kultury. Tychyj v tomto dokumentu vystupuje proti přátelství sovětských národů a nazývá lidi neukrajinské národnosti žijící v Doněcké oblasti ‚kolonisty‘.“²⁹

I přes pronásledování a tvrdé tresty se na místa zakladatelů UHS začali hlásit noví lidé. Chtěli, aby příběh prosazování lidských práv ještě neskončil.

Tychého nakonec soudili jako recidivistu a kromě jeho lidskoprávní a publicistické činnosti pro jistotu přidali ještě „nezákonné držení zbraně“ (do jeho bytu byla nastrčena puška z druhé světové války). Pedagog z Družkivky si tak vyslechl rozsudek deseti let v lágru a pěti let ve vyhnanství. Rudenko, jelikož se jednalo o jeho první soud, dostal „standardních“ sedm let vězení a pět

let vyhnanství. O něco později, v říjnu 1980 byla odsouzena také Oksana Meško, která dostala půl roku lágru a pět let ve vyhnanství, které byla donucena strávit na vesnici v Chabarovském kraji na břehu Ochotského moře. V době, kdy si Meško odpykala opakovaný trest, jí bylo již sedmdesát šest let. Oleksa Tychyj zemřel ve vězeňské nemocnici města Perm v květnu 1984.

TRESTY A VZDOR

Pronásledování zakladatelů UHS a tvrdé tresty, které dostali, neodradily jejich následovníky. Naopak u nich povzbudily přesvědčení, že tento lidskoprávní příběh musí pokračovat. Na místa odsouzených zakladatelů se začali hlásit noví lidé. Jedním z nich byl Josyf Zisels, kterého toto rozhodnutí nakonec stálo šest let vězení: „Oceňoval jsem, že to bylo legální – protože kdo by chtěl žít pořád v podzemí? Tomu se lze přizpůsobit, ale není to normální. Proto jsem ocenil, že to bylo legální hnutí. Nikdo nechce záměrně sedět. Disidenti sedět nechtěli, ale akceptovali, že to bude etapa v jejich životech. Předpokládal jsem, že to, čemu jsem se věnoval – shromažďoval jsem a dokumentoval případy použití trestní psychiatrie [v letech 19]76–77–78, spolupracoval jsem s Kronikou,³⁰ a připojil jsem se ke Skupině [UHS] – bude nakonec vést k zatčení. Chodili jsme za Oksanou Meško, snažili jsme se k ní dostat celé léto 1978, Olja Heiko,³¹ já, Mykola Horbal,³² Volodymyr Malynkovič.³³ Rozhodli jsme se, že jelikož všichni kromě

27 HDA SBU, Kryminalna sprava Mykoly Rudenka ta Oleksy Tychoho, F. 6, Sp. 1, Sl. 76055, sv. 47, s. 341.

28 Tamtéž, s. 352.

29 Tamtéž, s. 373–374.

30 Kronika běžných událostí (rusky Хроника текущих событий) byl samizdatový časopis připravovaný pod vedením disidentky Natálie Gorbaněvské (1936–2013). Blíže k ní viz GORBAŇEVSKÁ, Natalia: Poledne. ÚSTR – Torst, Praha 2012.

31 Olha Hejko (nar. 1953) si za účast v UHS odpykala šest let ve vězení. V roce 2024 dostala Cenu Paměti národa.

32 Mykola Horbal (nar. 1940) je ukrajinský učitel hudby, hudebník, skladatel, básník, zastánce lidských práv a člen Ukrajinské Helsinské skupiny. Za sovětského režimu byl šestnáct let vězněn v pracovních táborech a ve vyhnanství.

33 Volodymyr Malynkovič (nar. 1940) je ukrajinský disident a člen Ukrajinské Helsinské skupiny. V roce 1980 emigroval do Německa.

ní byli [už] uvězněni, musíme zachovat kontinuitu a zaujmout místa po lidech, kteří byli zatčeni. To byl náš hlavní cíl. Řekli jsme jí to a ona nám opakovala: „Zavřou vás.“ „No, ať nás zavřou – je to naše volba.“ Důležitější bylo ukázat Ukrajině a celému světu, že v tomto procesu existuje návaznost. Nebylo možné nechat uvěznit jen deset lidí a dopustit, aby to tím skončilo. To nešlo. Moskevská skupina se na začátku osmdesátých let rozpustila. A to jsme my neudělali. Pak jsme se úmyslně transformovali na Helsinskou unii – to už byla politika. Jasně že se mi nechťelo jít sedět. Potom jsme ale žertovali: „Nechceme jít sedět, ale když budeme muset, neodsedíme si to hůř než ostatní.“³⁴

Tato solidarita s již pronásledovanými přivedla do vězení několik desítek osob. Mezi ně patřil také básník Vasyl Stus (1938–1985), který si již odpýkal sedmiletý trest odnětí svobody a k UHS se připojil jen několik měsíců poté, co se vrátil z lágru. I pro něj, stejně jako pro Oleksu Tychého, se rozsudek v kauze UHS rovnal trestu smrti...

V LÁGRU PERM-36

Řada ukrajinských lidskoprávních aktivistů si odpýkávala svůj trest v lágru Perm-36 u obce Kučyno v Permském kraji v Rusku. Popis tamější reality po sobě zanechal Vasyl Ovsijenko (1949–2023), další z odsouzených členů UHS: „Ve skutečnosti to ani nebyl tábor, ale vězení s velmi přísným režimem. Pokud v trestaneckých lágrech recidivisty odváděli do dílen pracovní zóny, my jsme pracovali v celách přímo naproti na chodbě. Měli jsme povoleno chodit denně hodinu po dvoře o rozměrech 2 × 3 metry, pokrytém plechem, nahoře

s ostnatým drátem a za dozoru hlídačů. Z našich cel byl vidět jen plot pět metrů od okna a pruh oblohy. Bylo tam sedm různých typů plotů, včetně drátů s elektrickým proudem.

Jídlo nás stálo 24–25 rublů měsíčně, voda byla rezavá a smrděla. Byli jsme nakrátko ostříhaní, všechno oblečení jsme měli z pruhované látky. Měli jsme nárok na jednu návštěvu ročně a jednou ročně po polovině trestu balíček o hmotnosti do 5 kg, a o ty se nás snažili připravit. Někteří z nás kromě spolupovězňů a dozorců neviděli nikoho po celé roky. Naše práce spočívala v navíjení kusu železného drátu, do kterého byla našroubována žárovka. Práce nebyla těžká, ale bylo jí hodně: nedodržení normy, stejně jako jakékoli jiné porušení režimu, se trestalo samotkou, odepřením návštěvy atd.“³⁵

Pro Vasyla Stuse, Oleksu Tychého, Jurije Lytvyna a Valerije Marčenko se rozsudky v kauze UHS ukázaly být trestem smrti

V tomto lágru postupně pobývali členové UHS Mykola Rudenko, Myroslav Marynovyč, Levko Lukjarenko, Danylo Šumuk, Vasyl Ovsijenko, Vasyl Stus, Oles Berdnyk, Jurij Lytvyn, Ivan Kandyba, Valerij Marčenko a další. Obzvláště kruté bylo toto vězení pro Mykolu Rudenka, který trpěl zraněním z války a vážné postižení zad mu neumožňovalo trvalou fyzickou práci. Vězeňští lékaři Rudenkovi neuznali invalidní skupinu a nutili ho pracovat stejně jako každého jiného vězně. Pro řadu odsouzených se pobyt v tomto lágru stal osudným. Oleksa Tychyj zemřel po zdravotních komplikacích, které

Vasyl Ovsijenko (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

umocnila řada protestních hladovek, ve věku pouhých padesáti sedmi let. Jurij Lytvyn byl nalezen ve své cele s rozpáraným břichem. Jeho případ byl uzavřen jako sebevražda. Vasyl Stus zemřel na samotce za dodnes neobjasněných okolností. Valerij Marčenko zemřel po převozu do vězeňské nemocnice v Leningradu poté, co mu v lágru selhaly ledviny.

V některých případech, jako např. u Oksany Meško, Petra Hryhorenka a dalších, byla použita také trestní psychiatrie. Několik členů Ukrajinské Helsinské skupiny později využilo možnost emigrovat, jiní byli zbaveni sovětského občanství a k emigraci donuceni. Řada jejích členů ale setrvala ve svém boji proti systému až do pádu SSSR.

NÁVRAT DO KYJEVA A PÁD IMPÉRIA

Dne 18. listopadu 1989 se v Kyjevě konala obrovská spontánní demonstrace. Po letargii Brežněvovy stagnace se začal probouzet občanský

34 Rozhovor autora s Josyfem Ziselsem, Kyjev, 30. 7. 2024.

35 OVSIJENKO, Vasyl: Serce, samohubstvo czy vbywstwo? Jak zahynuv Vasyl Stus? In: KUPIANI, Vachtanh (ed.): *Sprava Vasyla Stusa*. Vivat, Charkiv 2023, s. 619–620.

Petro Hryhorenko s manželkou Zinajidou v roce 1980 ve Švýcarsku po emigraci ze Sovětského svazu (foto: Archiv Muzea šedesátníků v Kyjevě)

život, několik let „přestavby“ sovětskou společnost proměnilo. V září 1989 se skupina lidskoprávních aktivistů rozhodla splnit velice náročný úkol: převézt ostatky Vasyla Stuse, Oleksy Tychého a Jurije Lytvyna do Kyjeva. Navzdory zjevné nevoli stranických orgánů a dva roky před definitivním pádem sovětského systému režim již neměl dostatek energie a prostředků, aby takové akci zabránil. Po několikaměsíční tahanici a několika návštěvách ruských lágrů letadlo s pozůstatky ukrajinských disidentů přistálo na letišti u Kyjeva. Do ulic hlavního města vyšly tisíce lidí doprovodit rakve s jejich ostatky. Levko Lukjanenko,

který šel v prvních řadách tohoto smutečního průvodu, později vzpomínal, že právě tehdy pochopil, že se systém rozpadá: „Šli jsme Volodymyrskou ulicí a viděli jsme, že z oken ústředny KGB se na nás dívají kágébáci. Ale už tomu nemohli zabránit. Tehdy jsem měl poprvé pocit, že je to jejich konec.“³⁶

Tou dobou již více než rok fungovala na Ukrajině zcela legálně Ukrajinská Helsinská unie (UHU), organizace, kterou založili stejní ukrajinští disidenti a do jejíhož čela byl zvolen Lukjanenko, který stále ještě vykonával svůj trest ve vyhnanství. Tato organizace se označovala za nástupkyni UHS

a hlásila se k pokračování její mise. Nehledě na to, že od vzniku Ukrajinské Helsinské skupiny uběhlo pouhých deset let, časy se dramaticky změnily. Na podporu založení UHU se na slavnostním shromáždění ve Lvově před místní univerzitou 7. června 1987 sešlo na padesát tisíc lidí.

Tentokrát již nikdo neskrýval, že se kromě lidskoprávní činnosti jedná i o politický projekt. UHU připravila nejenom řadu veřejných politických akcí, ale také skupinu kandidátů pro částečně svobodné volby, které se na sovětské Ukrajině konaly v březnu 1990. Tehdy se za podpory Helsinské unie stalo dvanáct bývalých disidentů včetně Lukjanenka poslanci ukrajinského parlamentu. Již za rok, 24. srpna 1991, hlasovali pro vyhlášení nezávislosti Ukrajiny. Tento symbolický akt narychlo připravil právě Levko Lukjanenko a hlasování proběhlo v den jeho narozenin – narozenin člověka, který si za ideu nezávislé Ukrajiny odseděl v sovětských lágrech celkem dvacet šest let.

RADOMYR MOKRYK
(1987) vystudoval moderní dějiny na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Disertační práci obhájil na Ústavu

východoevropských studií FF UK v roce 2021. Je autorem knih *Zrození disentu. Šedesátníci a tání na Ukrajině (1956–1965)* (Academia, Praha 2024), spolu s Jiřím Padevětem napsal *Hovory o Ukrajině* (Academia, Praha 2023) a *Českí istoriji XX stolittja* (České příběhy XX. století. Duch a litera, Kyjev 2024). Přednáší ve Lvovské katolické univerzitě a na Lvovské národní univerzitě Ivana Franka.

36 Rozhovor autora s Levkem Lukjanenkem, Kyjev, 1. 5. 2017.